

Μνήμων

Τόμ. 11 (1987)

ΔΙΚΑΙΟ, ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΡΙΚΑ ΜΠΕΝΒΕΝΙΣΤΕ

doi: [10.12681/mnimon.604](https://doi.org/10.12681/mnimon.604)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΕΝΒΕΝΙΣΤΕ Ρ. (1987). ΔΙΚΑΙΟ, ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ. *Μνήμων*, 11, 208-218.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.604>

ΔΙΚΑΙΟ, ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

(Προβληματισμοί με άφορμή τη βία και τη δικαιοσύνη
στη Μεσαιωνική Δύση)*

Πολλοί ιστορικοί βρέθηκαν, σε κάποιο στάδιο τῆς έρευνάς τους, αντιμέτωποι με δικαστικά αρχεῖα. Οἱ μελέτες τους εἶχαν διαφορετικούς στόχους ὅπως, γιά παράδειγμα, τήν ἀγροτική ἱστορία, ἕναν θεσμό ἤ τίς νοοτροπίες. Στό πλαίσιο ὅμως τῆς «Νέας Ἱστορίας», ἔδειξαν καινούριο ἐνδιαφέρον γιά τὰ δικαστικά αρχεῖα, ἔθεσαν νέα ἐρωτήματα, ἀνέπτυξαν διαφορετικούς προβληματισμούς και μεθόδους, συνέβαλαν ἔτσι στό νά φωτιστοῦν νέες ὕψεις μιᾶς ἱστορικῆς κοινωνίας.

Τό 1973, ὁ P. Vilar, σέ ἀνακοίνωσή του σέ διεθνές συνέδριο,¹ τόνιζε τήν ἀξία τῶν μελετῶν πού δέν ἀντιμετωπίζουν τό δίκαιο μονάχα ὡς αὐτόνομο σύνολο κανόνων τοῦ ὁποίου μπορούμε νά παρακολουθήσουμε τήν ἱστορική ἐξέλιξη, ἀλλά ὡς ἱστορική πηγή καθαυτή.

Τό δίκαιο εἶναι μιᾶ μορφή τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης. Ἀποτελεῖ λοιπόν, κατά συνέπεια, τήν τυποποίηση ἑνός μέρους τῆς ἠθικῆς — ἤ και τῆς θρησκείας —, γίνεται δηλαδή «μάρτυρας» ἠθικῶν ἀξιῶν και νοοτροπιῶν, ἀκόμα κι' ἂν πρόκειται γιά τίς ἀξίες ἐκεῖνες πού ἐπιβάλλονται ἤ ἐκφράζουν κυρίως μιᾶ διευθυντική τάξη. Ἄν λοιπόν κάποια μεταρρύθμιση τοῦ δικαίου — ὑποταγή, ἀφομοίωσή του σέ κάποιο ἄλλο ἤ ἐπανερμηνεία του —, ἐνδέχεται νά μαρτυροῦ κάποια ἀλλαγῆ στίς συνειδήσεις, ἀντίστοιχα, ἤ νέα του μορφή μπορεῖ νά ἐμφανιστεῖ ὡς «προῖόν» μιᾶς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς. Σχεδόν πάντα, οἱ κοινωνικές ἀνακατατάξεις συνοδεύονται κι' ἀπό ἀλλαγές στό ἐπίπεδο τῶν ἀξιῶν ἤ τῆς ἰδεολογίας : ποιός μπορεῖ σήμερα νά φανταστεῖ τή διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου ζέχωρα ἀπό τή γαλλική ἐπανάσταση; Τέλος, τό δίκαιο λειτουργεῖ πάνω στίς ἀνθρώπινες σχέσεις μέσα ἀπό θεσμούς και

* Τό κείμενο αὐτό εἶναι μέρος μιᾶς ἀνακοίνωσης πού ἔγινε στήν Ἑταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ στίς 18.12.85. Πρόκειται γιά κάποιες σκέψεις με ἀφορμή τοῦς προβληματισμούς πού γέννησε ἡ ἐτοιμασία μιᾶς διατριβῆς στή Μεσαιωνική Ἱστορία : "Stratégies judiciaires et rapports sociaux d'après les plaidoiries devant la Chambre Criminelle du Parlement de Paris : XIVe - XVe siècles", Univ. Paris I. Panthéon-Sorbonne, 1986.

1. P. Vilar, "Histoire du droit, histoire totale", *Une histoire en construction : approche marxiste et problématiques conjoncturelles*, Παρίσι 1982, σ. 265 - 291.

μέσα από το προσωπικό —νομοθέτες, δικαστές, δικηγόροι, αστυνομικοί κλπ.—, που τους επανδρώνει. Οί θεσμοί αυτοί λειτουργούν ως μεσάζοντες ανάμεσα στα άτομα και στην εξουσία, λειτουργούν ως διακανονιστές τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων, «προστατεύουν» τὸ ἄτομο ἢ «στηρίζουν» τὴν εξουσία. Στὸ βαθμὸ λοιπὸν πὸ τὸ δίκαιο, χάρη σ' ἓνα σύνολο μηχανισμῶν καὶ μεθόδων πειθαρχίας, ἐπιβάλλει μία κοινωνικὴ νόρμα, μπορεῖ νὰ γίνῃ αἰτία ἀποκρυστάλλωσης ἢ μεταβολῆς τῶν κοινωνικῶν σχέσεων.

(Μάρτυρας) λοιπὸν τῶν ἠθικῶν ἀξιών, «προῖόν» τῶν κοινωνικῶν ἀλλαγῶν, αἰτία ἀποκρυστάλλωσης ἢ μεταβολῆς τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, τὸ ἴδιο τὸ δίκαιο εἶναι ἀναμφίβολα ἱστορικὴ πηγή. Οἱ θεσμοὶ πὸν προορίζονται νὰ ἐφαρμόσουν τὸ δίκαιο, ἐπεμβαίνοντας τόσο στὶς ἰδιωτικὲς ὅσο καὶ στὶς σχέσεις τοῦ ἀτόμου μὲ τὴν κεντρικὴ εξουσία, «παράγουν» τὶς μαρτυρίες πὸν συγκροτοῦν αὐτὸ πὸν ἀποκαλοῦμε «δικαστικὰ ἀρχεῖα» (ἀνακρίσεις, ἀγορεύσεις, δικαστικὲς ἀποφάσεις κλπ.). Ποιὰ εἶναι τὰ ἐρωτήματα πὸν θέτει ἡ μελέτη τους στὴν κοινωνικὴ ἱστορία; Ποιές εἶναι οἱ κατευθύνσεις πρὸς τὶς ὁποῖες προσανατολίζει τὴν ἔρευνα; ποιές εἶναι οἱ ὕψεις τῆς κοινωνίας πὸν ἀποκαλύπτουν;

Πρὶν ἐπιχειρήσουμε μιὰ σύντομη παρουσίαση τῶν τάσεων τῆς σύγχρονης ἱστοριογραφίας πὸν βασίστηκε σὲ δικαστικὰ ἀρχεῖα, ἄς κάνουμε δύο γενικὲς παρατηρήσεις :

Α'. Ὑπάρχει μιὰ διαλεκτικὴ σχέση πὸν συνδέει τὸ δικαστικὸ μηχανισμὸ μὲ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα. Ἡ ἀποδοχὴ του, δηλαδὴ ἡ ἐπιλογή προσφυγῆς στὴ δικαιοσύνη γιὰ νὰ λυθεῖ κάποια διαφορά, εἶναι μία κοινωνικὴ σταθερὰ πὸν ἐκφράζει τὶς δυνατότητες ἀποκατάστασης μιᾶς διαταραχμένης ἰσοροπίας. Παράλληλα, ἡ δύναμη ἐπιβολῆς τοῦ πειθαρχικοῦ μηχανισμοῦ ἐκφράζει τὴν δύναμη ἐπιβολῆς τῆς ἴδιας τῆς εξουσίας, ἀλλὰ καὶ ἐπηρεάζει τὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀτόμων ὡς πρὸς αὐτήν. Τὸ πεδίο, λοιπὸν, τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων ξεπερνᾷ τὸ θέατρο τῆς νομικῆς διαμάχης, ἀντικατοπτρίζει τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα ἔτσι ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνονται οἱ νομολόγοι.

Β'. Μέσα ἀπὸ τὰ δικαστικὰ ἀρχεῖα διαγράφεται μιὰ κοινωνία, ἀναδύονται οἱ συγκρούσεις τῶν ἀνθρώπων. Πρόκειται, βέβαια, συχνά, γιὰ ὀριακὲς περιπτώσεις βίας. Ὅμως κι' αὐτὲς δίνουν ἓνα κοινωνικὸ πλαίσιο στὰ φαινόμενα στὰ ὁποῖα ἀφοροῦν, παρέχουν τὰ κλειδιὰ ἐρμηνείας ὅλων ἐκείνων τῶν σχέσεων πὸν ἐκτυλίσσονται σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς νόμους. Στὴ σκηνὴ τοῦ δικαστηρίου, οἱ ἀντίδικοι χρησιμοποιοῦν ἰδεολογικὰ κατασκευάσματα, φέρνουν στὴν ἐπιφάνεια ἓνα σύνολο ἠθικῶν καὶ κοινωνικῶν ἀξιών πὸν ἐπιστρατεύονται στὴν προσπάθεια νὰ πειστεῖ ὁ δικαστὴς, νὰ «κερδηθεῖ ἡ ὑπόθεση». Ἀντίστοιχα, ἡ «νομιμότητα» τῆς ποινικῆς δίωξης καὶ τῆς πειθαρχικῆς παρέμβασης διαμορφώνονται κι αὐτὲς στὸ πλαίσιο μιᾶς «ἄρχουσας» ἰδεολογίας. Ἄς πάρουμε γιὰ παράδειγμα τὶς ἀγορεύσεις τῶν δικηγόρων. Ἡ «λεκτικὴ τους

πάλη» συνθέτει ένα πολιτισμικό μοντέλο. Πέρα από τις στενά έννοούμενες νομικές αποδείξεις, η αγόρευση υπακούει στην προσπάθεια να επιβληθούν στους δικαστές τα πιο ευνόικα για την υπόθεση κριτήρια, αποκρύπτοντας ή μεταβάλλοντας την αλήθεια. Η αξιολόγηση μιᾶς πράξης (ἐρμηνεία, αἰτιολόγηση), οἱ χαρακτηρισμοὶ τῆς κοινωνικῆς ἐνταξῆς, ἡ δομὴ τοῦ λόγου, ὁ τρόπος νὰ κατηγοροῦν, νὰ διαμαρτύρονται ἢ νὰ ὑποτάσσονται ἐξαρθᾶται ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῶν διαδικῶν γιὰ τὴν κοινωνία καὶ στοχεύει τὶς ἀντίστοιχες παραστάσεις τῶν δικαστῶν. Τὸ πολιτισμικὸ μοντέλο ποὺ προκύπτει, ἀποτελεῖ τὴν ἔκφραση μιᾶς κοινωνικῆς elite, δέχεται ὅμως τὴν ἐπίδραση τῶν ἀξιῶν ποὺ εἶναι ἀποδεκτὲς ἀπὸ τὶς κατώτερες κοινωνικὲς τάξεις καὶ μὲ τὴ σειρά του παρουσιάζει μιὰ τάση γενίκευσης, «ἐκλατκευσης», ἐξάπλωσης σ' αὐτές.² Τὸ μοντέλο αὐτὸ ἀναπαριστᾷ λοιπὸν, ἔστω καὶ παραμορφωτικὰ μερικὲς φορές, τὴν πραγματικότητα τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, θέλει νὰ τὶς ἐρμηνεύει, τὶς «νομιμοποιεῖ» ἢ τὶς καταδικάζει, τέλος τὶς ὀργανώνει στὸ βαθμὸ ποὺ κάθε ἰδεολογία μπορεῖ νὰ λειτουργήσει σὰν ἀληθινὴ «κοινωνικὴ ὑποδομὴ» ὑπαγορεύοντας στὰ ἄτομα μιὰ λειτουργία ἢ ἀδράνεια, σύμφωνες μὲ τὶς παραστάσεις τους τῆς κοινωνίας καὶ τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων.³

Θὰ μπορούσαμε, νομίζω, νὰ διακρίνουμε τρεῖς κατηγορίες, τρεῖς τάσεις, στὶς μελέτες ποὺ βασίστηκαν σὲ δικαστικὰ ἀρχεῖα. Πρόκειται, βέβαια, γιὰ ἓναν διαχωρισμὸ ἀυθαίρετο καὶ ἡ παρουσίαση τῆς σχετικῆς ἱστοριογραφίας ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι ἐξαντλητικὴ. Θὰ ἤθελα ἀπλᾶ νὰ ἀναφερθῶ στὸς προβληματισμοὺς μὲ τοὺς ὁποίους αὐτὲς οἱ μελέτες πλουτίζουν τὴν κοινωνικὴ ἱστορία, μέσα ἀπὸ λίγα συγκεκριμένα παραδείγματα, ποὺ θεωρῶ ἀντιπροσωπευτικὰ, καὶ ποὺ ἀφοροῦν τόσο στὴ μεσαιωνικὴ ὥσο καὶ στὴ νέα εὐρωπαϊκὴ ἱστορία.^{3α}

Οἱ μελέτες τὶς ὁποῖες κατατάσσω στὴν πρώτη κατηγορία εἶναι μᾶλλον ἐμπνευσμένες ἀπὸ τὴν κοινωνιολογία τῆς ἐγκληματικότητας καὶ στηρίζονται σὲ στατιστικὲς τῆς βίας. Βέβαια ἡ ποσοτικὴ προσέγγιση τῆς ἐγκληματικότητας φωτίζει περισσότερο τὶς γνώσεις μας γιὰ τὶς σχέσεις τῆς κοινωνίας μὲ τὸν δικαστικὸ μηχανισμό παρὰ τὴν ἴδια τὴν ἐγκληματικότητα ἢ τοὺς ἐγκληματίες. Τὸ πρόβλημα-κλειδὶ σὲ κάθε τέτοια προσέγγιση, ποὺ ἔχει νόημα μόνον στὴ μακρὰ διάρκεια, εἶναι οἱ σχέσεις ἀνάμεσα σὲ μιὰ «φαινομενικὴ

2. G. Duby, "La vulgarisation des modèles culturels dans la société féodale", G. Duby, *Hommes et structures au Moyen Age*, Παρίσι 1973, σ. 292 - 308.

3. G. Duby, "Histoire sociale et idéologies des sociétés", J. Le Goff - P. Nora (ἐκδ.), *Faire de l'histoire*, Παρίσι 1974, τ. I, σσ. 147 - 168.

3α. Οἱ βιβλιογραφικὲς μας ἀναφορὲς ἔχουν κυρίως ἐνδεικτικὸ χαρακτήρα. Γιὰ μιὰ ἀρκετὰ ἐνημερωμένη βιβλιογραφία σχετικὴ μὲ τὸ θέμα μας βλ. Ph. Robert - R. Lévy, "Histoire et question pénale", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XXII (1985) 481 - 526.

έγκληματικότητα), έτσι όπως αναδύεται από τα αρχεία, σε μια ανόμιμη έγκληματικότητα), που διαφεύγει από αυτά, και στην έγκληματικότητα που στ' αλήθεια παράγει ή κοινωνία.

Τα βασικά ερωτήματα που θέτουν αυτές οι μελέτες αφορούν στη συχνότητα με την οποία παρουσιάζεται μια τάξη, μια ηλικία, ή ένα φύλο, να επιδίδεται σ' ένα είδος βίας, ή στη σχέση των εγκλημάτων με την οικονομική συγκυρία, στη μαζική ή ατομική όργάνωση των αδικημάτων, στη σχέση τους με το άστικό φαινόμενο, ή ακόμα, και στη γεωγραφία ή στην τοπογραφία της έγκληματικότητας.

Ένα παράδειγμα μās δίνουν οι αγγλοσάξωνες ιστορικοί που έπεξεργάστηκαν τα πλούσια μεσαιωνικά δικαστικά αρχεία της Άγγλίας, θεωρώντας το αδίκημα και το έγκλημα ως τα εργαλεία επίλυσης κάποιων οικονομικο-κοινωνικών συγκρούσεων δια μέσου της βίας. Μία αμερικανίδα ιστορικός, μελετώντας τα αγγλικά χωριά του 14ου αιώνα, καταλήγει πως όλες οι τάξεις εκφράζουν μια αντικοινωνική συμπεριφορά απόλυτα ανάλογη με τη δημογραφική τους εκπροσώπηση.⁴ Αντίθετα για κάποιον άλλο ιστορικό, ή βία και ιδιαίτερα οι φόνοι στην Άγγλία του 13ου αιώνα, σε μια κοινωνία αγροτική, είναι, κύρια, τα όπλα στα όποια καταφεύγουν οι φτωχοί, και μάλιστα εκεί όπου δεν υπάρχει ένας δικαστικός μηχανισμός προσιτός, ώστε να λύσουν μέσα από αυτόν τις διαφορές τους.⁵

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν επίσης οι μελέτες για τη βόρεια Γαλλία που διηύθυνε ο P. Chaunu⁶ και μαρτυρούν μία μεταβολή στη δομή της έγκληματικότητας στον 18ο αιώνα. Οι εργασίες αυτές αποδεικνύουν το πέρασμα από μια έγκληματικότητα στην οποία κυριαρχεί ή φυσική βία σε μία έγκληματικότητα που στρέφεται κατά της ιδιοκτησίας, σε «αδικήματα επαγγελματιών», ή μάλλον δείχνουν ένα πειθαρχικό σύστημα που αξιολογεί διαφορετικά τις σχέσεις ιδιοκτησίας, και γίνεται πιο αυστηρό απέναντι στην αίσχροκέρδεια, στις κλοπές κλπ. Η μεταβολή αυτή συνδέεται με την οικονομική συγκυρία, που μεταφράζεται σε μια γενική άνοδο του βιοτικού επιπέδου, με τον πολλαπλασιασμό του πλούτου, για όρισμένες τουλάχιστο κοινωνικές κατηγορίες, και κατά συνέπεια με την ανάγκη να προστατευτούν καλύτερα τα υλικά αγαθά.

4. B. A. Hanawalt, *Crime and conflict in English Communities 1300 - 1348*, Cambridge, Massachusetts, 1979.

5. J. B. Given, *Society and homicide in thirteenth century England*, Stanford, 1977.

6. Άρθρα που δημοσιεύτηκαν στα *Annales de Normandie* (1962), (1966), (1971)· βλ. επίσης P. Chaunu, "Déviance et integration sociale, la longue durée", *Cahiers des Annales de Normandie* (1981) 5 - 15.

Ἐπίκεντρο τῶν μελετῶν ποὺ κατατάσσω στὴ δευτέρα κατηγορία εἶναι οἱ κοινωνικὲς σχέσεις ὑπὸ τὸ πρίσμα μιᾶς ἀνθρωπολογικῆς θεώρησης ποὺ ἀναζητεῖ τὴν τυπολογία τῶν συγκρούσεων ἢ τῆς βίας, τὴ διερεύνηση τῶν νοοτροπιῶν ἔτσι ὅπως ἐκφράζονται σὲ κάποιες ὀριακὲς περιστάσεις, ὑπὸ τὸ βᾶρος οἰκογενειακῶν δομῶν ἢ οἰκονομικῶν ἀναγκαιοτήτων, γιὰ μιὰ ἱστορικὴ περίοδο.

Ἡ ἀποδέσμευση τῆς τυπολογίας τῶν μορφῶν τῆς βίας, φέρνει στὴν ἐπιφάνεια τὰ διαφορετικὰ στάδια μιᾶς τελετουργίας τῆς ἐπιθετικότητας· πρόκειται γιὰ μιὰ τελετουργία ποὺ τελεῖται δημόσια, ποὺ ἀποτελεῖ ἓνα εἶδος σεβασμοῦ πρὸς τὴν τάξη ποὺ ἡ ἴδια ἡ βία ἀνατρέπει, ἐπιτρέποντας ἔτσι στὰ ἄτομα νὰ προσαρμοστοῦν. Οἱ βρισιές, οἱ κινήσεις ποὺ συνοδεύουν ἓναν καυγά, οἱ τυπικὲς διαδικασίες ποὺ προϋποθέτει ἡ διεξαγωγή μιᾶς βεντέτας, εἶναι στενά συνδεδεμένες μὲ τὸ εἶδος τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων ποὺ ἐκφράζουν, μὲ τὶς παραστάσεις ποὺ ἔχουν τὰ ἄτομα γιὰ τὸν ἑαυτό τους καὶ τοὺς ἄλλους, μὲ ἐκεῖνες τὶς ἀξίες καὶ τὰ ἰδεώδη ποὺ θίγει ἡ αἰτία τῆς σύγκρουσης. Οἱ στρατηγικὲς τῶν οἰκογενειῶν στὴ γαμήλια ἀγορά, ἔτσι ὅπως τὶς διαμορφώνει ἡ δομὴ τους, βρίσκουν κι αὐτὲς συχνὰ διέξοδο μέσα ἀπὸ τὸ κανάλι τῆς βίας. Τὸ προτέρημα αὐτῶν τῶν μελετῶν εἶναι ὅτι καταφέρνουν νὰ ἀναπαραστήσουν τὴν καθημερινότητα μιᾶς κοινωνίας. Ἐὰς πάρομε τὸ πιὸ δημοφιλές, ἴσως, παράδειγμα: Τὸ Montailou⁷ εἶναι ἓνα χωριὸ στὰ δυτικὰ Πυρηναῖα, τελευταῖο προπύργιο τῶν αἰρετικῶν στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰώνα. Ὁ ἐπίσκοπος ποὺ ἀναλαμβάνει νὰ ὀργανώσει τὴν ἱερὰ ἐξέταση, στὴν προσπάθειά του νὰ ἀποσπᾶσει μιὰ ὁμολογία, θέτει ἓνα πλῆθος ἐρωτήσεων ποὺ πιθανὸν νὰ ἀναγκάσουν ἔμμεσα, μέσα ἀπὸ κάποιες ἀντιφάσεις, τὸν ἀνακρινόμενο νὰ ὁμολογήσει. Ἔτσι, ὁ ἱστορικὸς χτίζει τὴν καθημερινότητα τῶν κοινωνικῶν σχέσεων γύρω ἀπὸ τὴν παιδικὴ ἡλικία, τὸν ἔρωτα, τὸ γάμο, τὸ θάνατο, τὶς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἐργασία καὶ τὸν πλοῦτο, τὸν χρόνο, τὴν πίστη ἢ τὴ μαγεία.

Κάπως ἀντίστοιχα, μέσα ἀπὸ πλήρεις δικαστικούς φακέλλους, ὁ Υ. Castan⁸ κατόρθωσε νὰ δείξει, γιὰ τὸν 18ο αἰώνα στὸ Languedoc, πῶς τὶς ἔννοιες «τιμῆ» καὶ «τιμιότητα» τὶς οἰκαιοποιοῦνται ὅλα τὰ κοινωνικὰ στρώματα, καὶ ὄχι μόνον ἡ ἀριστοκρατία, καὶ πῶς αὐτὲς γίνονται προσχήματα ἢ ἀληθινὲς αἰτίες συγκρούσεων. Μία ἄλλη ἱστορικὸς⁹ γιὰ τὴν ἴδια περιοχὴ καὶ ἐποχὴ, δείχνει πῶς τὰ ἐγκλήματα τιμῆς ἀνθίζουν ἐκεῖ ὅπου ὁ δικαστικὸς μηχανισμὸς ἐμφανίζεται ἀνίσχυρος, ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ προστατευ-

7. E. Le Roy Ladurie, *Montailou village occitan de 1294 à 1324*, Παρίσι 1975.

8. Y. Castan, *Honnêteté et relations sociales en Languedoc au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1974.

9. N. Castan, *Les criminels de Languedoc*, Τουλούζη 1980.

τεϊ ή οικογενειακή συνοχή διά μέσου ένδς κομφορμισμοϋ πού διατηρεϊ τήν ίσορροπία τών σχέσεων και καλλιεργεϊ για τά άτομα και τις οικογένειες μιá εικόνα ιδανική.

"Ένα τελευταϊο παράδειγμα μπορεί νά εϊναι όλες οι γιορτές και τά καρναβάλια πού συνοδεϋόνταν συχνά από βίαιες εξάρσεις, δίνοντας διέξοδο σέ βαθύτερες αντιθέσεις μεταξύ τών γενεών ή τών κοινωνικών τάξεων.¹⁰

'Η τρίτη κατηγορία μελετών έχει ως επίκεντρο μιá περιθωριακή κοινωνική ομάδα (αίρετικοί, τσιγγάνοι, πόρνες, μάγισσες κτλ.). 'Η ιστοριογραφική προσπάθεια πού έχει ως αντικείμενο τους «περιθωριακούς», γεννήθηκε στο πλαίσιο τής «Νέας 'Ιστορίας» πού, μεταξύ τών άλλων, άντέδρασε στην παραδοσιακή τάση για ίστορία τών élites, αλλά σχετίζεται και με εκείνα τά κοινωνικά γεγονότα, στη δεκαετία του 1960, πού στέρωσαν τó πέρασμα τής λέξης «περιθωριακός» από άπλό επίθετο σέ όνομα οϋσιαστικό.

Χάρη στη δυναμική τής ιστορικής παρατήρησης μπορούμε νά παρακολουθήσουμε πορεϊες περιθωριοποίησης ή επανένταξης μιās ομάδας στο κοινωνικό σύνολο. "Έτσι, για παράδειγμα, όταν ή εργασία, πού άρχικά περιφρονήθηκε από τόν χριστιανισμό σαν συνέπεια του προπατορικού άμαρτήματος, επανακτᾶ, γύρω στον 13ο αϊώνα, ήθική αξία οι ζητιάνοι περιθωριοποιούνται.¹¹ "Ένα άλλο παράδειγμα προσφέρει ή άποψη ότι στις προβιομηχανικές κοινωνίες οι μηχανισμοί περιθωριοποίησης εϊναι σαφεϊς, αλλά λιγότερο καθοριστικοί: άν τó άδίκημα δέν διωχθεϊ, ό έγκληματίας επιστρέφει στην οργανωμένη κοινωνία.¹²

Παράλληλα μ' αυτές τις πορεϊες περιθωριοποίησης, μπορούμε νά παρακολουθήσουμε και τήν εξέλιξη τής ομάδας τής όποίας τήν ταυτότητα προσπαθοϋμε νά όρίσουμε: έτσι αναφαίνονται, για παράδειγμα, οι «στρατηγικές επιβίωσης» πού αναπτύσσουν οι τσιγγάνοι άπέναντι στις διώξεις τους.¹³

'Ο περιθωριακός εϊναι λειτουργικός για τó σύστημα: ενσαρκώνει τόν κίνδυνο πού άπειλεϊ τις βασικές ήθικές αξίες μιās κοινωνίας και μ' αυτόν τόν τρόπο συμβάλλει στη δημιουργία μιās συμφωνίας ως πρós ένα πρότυπο,

10. M. Bakhtine, *L'oeuvre de F. Rabelais et la culture populaire au moyen age et sous la renaissance*, Παρίσι 1970; E. Le Roy Ladurie, *Le carnaval de Romans*, Παρίσι 1979.

11. J. Le Goff, "Les marginaux dans l'occident médiéval", *Les marginaux et les exclus dans l'histoire*, Παρίσι 1979.

12. B. Geremek, *Truands et misérables dans l'Europe moderne (1350 - 1600)*, Παρίσι 1980.

13. H. Asséo, "Les métamorphoses du 'métier de bohémien' en France au XVIII siècle", *La France d'Ancien Régime. Études réunies en l'honneur de P. Goubert*, Παρίσι 1985, σ. 15 - 23.

έτσι όπως οι πόρνες συμβάλλουν στη δημιουργία ενός πορτραίτου ιδανικής συζύγου.¹⁴

Ο περιθωριακός είναι, λοιπόν, ο καθρέφτης των άρχων, των αξιων, των φόβων μιᾶς κοινωνίας που μεταφράζονται στις μεθόδους καταστολής και τιμωρίας που επιλέγει ή εξουσία. Παράλληλα, δίνει άφορμή στη γέννηση μιᾶς ιδεολογικής επιβεβαίωσης στο όνομα ακριβώς κάποιων ήθικο-κοινωνικών αξιων. "Ας πάρουμε, για παράδειγμα των τελευταίων αυτών σκέψεων, ένα είδος «φανταστικων» συχνά περιθωριακων :

Τον 16ο και τον 17ο αιώνα, ή Εύρώπη όλη σείεται από ένα άληθινό κυνήγι των μαγισσων, σε κλίμακα πολυ μεγαλύτερη απ' αυτή που γνώρισε ο μεσαίωνας, ενώ τον 18ο αιώνα οι διώξεις καταλαγιάζουν. Ιστορικοί που άσχολήθηκαν με το πρόβλημα, συνέδεσαν την έξαρση αυτων των διώξεων με την προσπάθεια τής κεντρικής εξουσίας να πετύχει την πολιτισμική προσάρτηση τής υπαίθρου καταδικάζοντας και καταδιώκοντας τη λαϊκή πίστη και την πρακτική τής μαγείας,¹⁵ ή προσπάθησαν να έρμηνεύσουν το τέλος των μαζικων διώξεων αποδίδοντάς το σε μιᾶ πιό εκλογικευμένη αντίληψη για τον κόσμο, που έκανε τους δικαστές να πάψουν να βλέπουν το θεο και το διάβολο να παρεμβαίνουν στη ζωή του ανθρώπου σε μιᾶ βάση καθημερινή.¹⁶

Το θέμα μας επιβάλλει να αναφερθω, έστω και εν συντομία, στην περίπτωση του M. Foucault. Το έργο του γενικά, αλλά και το "Surveiller et punir"¹⁷ που μᾶς ενδιαφέρει άμεσα, άμφισβητήθηκε από ιστορικούς τόσο για τη μεθοδολογία του όσο και για τα συμπεράσματα τής έρευνάς του. "Όπως και να 'χει όμως, ο «αίρετικός» αυτός, θα λέγαμε, ιστορικός ενέπνευσε και εμπνέει πολλές προσπάθειες ιστορικής γραφής και έπεξεργασίας του ύλικου των δικαστικων άρχειων.

Στο "Surveiller et punir", ο Foucault δείχνει πως το πέραςμα από τον 18ο στον 19ο αιώνα σημαδεύεται και από τη μετάβαση από ένα πειθαρχικό σύστημα που ευνοει τις άγριες δημόσιες εκτελέσεις και τα βασανιστήρια, σ' ένα άλλο που καταφεύγει στη φυλάκιση για να τιμωρήσει τους ενόχους. Η φυλακή, ή μάλλον ή νέα αντίληψη γι' αυτήν, γίνεται ο άκρογωνιαίος λίθος του νέου πειθαρχικου συστήματος. Η επίβλεψη τής ζωής, τής ταυτότητας και τής δραστηριότητας των καταδικων γίνεται μιᾶ στρατηγική που αποβλέπει στη μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα τής δικαιοσύνης, που αποσκοπει περισσότερο στην προστασία τής κοινωνίας παρά στην εκδικητική επιβεβαίωση τής βασιλικής εξουσίας.

14. A. Corbin, *Les filles de noce*, Παρίσι 1978.

15. R. Muchebled, *Culture populaire et culture d'élites*, Παρίσι 1978.

16. R. Mandrou, *Magistrats et sorciers*, Παρίσι 1980.

17. M. Foucault, *Surveiller et punir, naissance de la prison*, Παρίσι 1975.

Ο Foucault χρησιμοποιεί ύλικό αρχείων αλλά και γραπτά νομικών και φιλοσόφων. Το βιβλίο του δεν είναι όμως ανάλυση ιδεών ή συμπεριφορών και ο συγγραφέας δεν επιχειρεί ποτέ κάποια λεπτομερή κοινωνικο-οικονομική ανάλυση. Εισάγει, όμως, ένα νέο προβληματισμό πάνω στο έγκλημα και την εγκληματική συμπεριφορά χτίζοντας την αποδεικτική του μέθοδο γύρω από τις έννοιες «πειθαρχικό σύστημα» και «τιμωρία». Το πειθαρχικό σύστημα, οι δικαστικές πρακτικές εμφανίζονται άρρηκτα συνδεδεμένες με την κοινωνική δομή γι' αυτό και ασκοῦν μιὰ σύνθετη κοινωνική λειτουργία. Η νέα νομική θεωρία τῆς τιμωρίας ἐκφράζει μιὰ νέα πολιτική οικονομία τῆς ἐξουσίας, πού ἐπιτυγχάνεται χάρη σέ μιὰ νέα πολιτική ὡς πρὸς τὸ ἴδιο τὸ σῶμα τοῦ καταδίκου, ἔτσι ὅπως ἐκφράζεται μετὴν κάθειρξη, τὴν ἀπομόνωση, τὴν καθημερινὴ ἐπίβλεψη τοῦ ἐνόχου. Ο Μ. Foucault ἔθεσε μ' αὐτὸ τὸ ἔργο του νέα ἐρωτήματα στοὺς ἱστορικοὺς πού ἀναζητοῦν τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὴν ἐξουσία καὶ τὴν πολιτικὴ ἢ τὴν οἰκονομία τῆς ἀπὸ τῆ μιὰ, καὶ στὴν ἠθικὴ ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὴν ἐπίδραση αὐτῶν τῶν δύο στὸ σύστημα ἀξιών, στὶς νοοτροπίες μιᾶς κοινωνίας.

Τονίσαμε πὺ πάνω ὅτι οἱ διαδικασίες ἐξέλιξης τῶν κοινωνικῶν δομῶν καὶ τῶν νοοτροπιῶν διαγράφονται καθαρότερα στὴ μακρὰ διάρκεια χάρη στὴν ὅποια ἀναδεικνύονται οἱ ἰδιαιτερότητες μιᾶς ἐποχῆς, μιᾶς κοινωνίας. Στὶς μεσαιωνικὲς δυτικὲς κοινωνίες, τὸ δίκαιο ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς «θεμελιώδεις πολιτισμικὲς κατηγορίες» πού συνθέτουν ἕνα σύστημα· μιὰ ἀλλαγὴ σὲ κάποια ἀπὸ αὐτὲς τὶς κατηγορίες προκαλεῖ μετατροπὲς καὶ τῶν ἄλλων.¹⁸

Μεσαιωνικὸ δίκαιο καὶ δικαστικὰ ἀρχεῖα εἶναι ἐργαλεῖα πολὺ χρήσιμα γιὰ τὴ διερεύνηση τῆς δομῆς καὶ τῶν παραστάσεων τῶν κοινωνιῶν τῆς μεσαιωνικῆς δύσης : τὸ δίκαιο αὐτὴ τὴν ἐποχὴ δὲν περιορίζεται σὲ ἕνα πεδίο τῆς ἀνθρώπινης σκέψης καὶ δραστηριότητος ἀλλὰ εἶναι μιὰ ἔννοια κατ' ἐξοχὴ κοινωνικο-πολιτισμική. Στὸ πνεῦμα τῶν ἀνθρώπων τότε κυριαρχεῖ ἡ θρησκευτικὴ πίστη πού καλλιεργεῖ τὴν τάση νὰ ἀντιλαμβάνονται τὸν κόσμον σὰν μιὰ ὁλότητα. Ἡ τάση αὐτὴ ἀντανακλάται στὶς ἀντιλήψεις γιὰ τὴ δικαιοσύνη πού ἀντιμετωπίζουν τὶς καταστροφὲς σὰν θεῖα δίκη, τὸ ἀδίκημα σὰν συνέπεια τῆς ἀμαρτωλῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου, τὶς ἀδυναμίες τοῦ δικαστικοῦ μηχανισμοῦ σὰν ἀποτέλεσμα τῆς ἠθικῆς παρακμῆς τῶν ὑπεύθυνων γι' αὐτό.

*Justitia est perpetua et constans voluntas jus suum unicuique tribuens*¹⁹: Αὐτὴ εἶναι ἡ φράση πού συναντᾶμε σὲ ἔλα τὰ κείμενα, τοῦ

18. A. Gourevitch, *Les catégories de la culture médiévale*, Παρίσι 1983.

19. J. Gerson, "Diligite justitiam", *Oeuvres complètes*, Mgr. Glorieux (ἐκδ.), τ. III. *L'oeuvre française*, σ. 519 - 538; Jean Juvenal des Ursins, "Audite illos et quod justum est judicare", *Écrits politiques*, P. S. Lewis (ἐκδ.), Παρίσι 1976.

14ου και του 15ου αιώνα, που πραγματεύονται την έννοια της δικαιοσύνης, που περιγράφουν ή ασκούν κριτική στο δικαστικό σύστημα. Διαρκής και σταθερή θέληση είναι μονάχα η θείκη· και η δικαιοσύνη λοιπόν είναι θέλημα θεϊκό. 'Επιβλήθηκε με τη μορφή εκδίκησης και τιμωρίας μετά το προπατορικό αμάρτημα, όταν ο άνθρωπος έχασε τον έλεγχο του σώματος γιατί αυτό βρέθηκε σε διάσταση με τη λογική του. 'Από τότε η αδικία ρίζωσε στην ανθρώπινη κοινωνία, η ειρήνη καταδικάστηκε. Πρόκειται βέβαια για μια πεσιμιστική αντίληψη, αλλά η ιδέα μιας κοινωνίας δίκαιης, ευτυχημένης είναι ξένη στις μεσαιωνικές, πρωταρχικά χριστιανικές κοινωνίες, εκτός κι αν προβάλλεται σ' έναν όνειρεμένο χρυσό αιώνα που συμπίπτει συνήθως με τη βασιλεία κάποιου ιστορικού αλλά εξιδανικευμένου μονάρχη.²⁰ Μέσα σ' αυτή την πεσιμιστική αντίληψη καλλιεργήθηκε το συναίσθημα μιας μαζικής ένοχής κι' αυτό έγινε ακόμα πιο έντονο και πιστευτό στους δύο τελευταίους αιώνες του Μεσαίωνα, στο πλαίσιο της αγωνίας που προκαλούσε η συγκυρία του εκατονταετή πολέμου, των επιδημιών και της οικονομικής κρίσης.²¹ Βέβαια, η ιδέα πως ο θεός τιμωρεί τους ενόχους είναι πολύ παλιά, και η έκφραση *peccatis exigentibus* χρησιμεύει σ' όλους τους χρονογράφους για να δηλώσουν πως η αμαρτία προκαλεί τη θεία εκδίκηση· πως κάθε νίκη είναι θεία ανταμοιβή, κι' η πίστη αυτή που μπορεί να αποτελέσει κίνητρο πράξεων γίνεται και καθολική έρμηνεία της ιστορίας.²² 'Η θρησκευτική πίστη μοιάζει να διεισδύει και στο νομικό λόγο : η κλοπή παρουσιάζεται σαν αποτέλεσμα της άπιστίας, η ανυπακοή δηλώνει μια υπέρμετρη περηφάνεια, αίτια ενός καυγά είναι η άσυγκράτητη όργη.

Το δεύτερο μέρος της φράσης —«η δικαιοσύνη αποδίδει στον καθένα το δίκαιό του»— είναι μια έκφραση εύπλαστη που αποδέχεται τόσες εφαρμογές όσες είναι και οι διαφορετικές νομοθεσίες ή οι κοινωνικές δομές. 'Η ένταξη λοιπόν σε μια κοινωνική τάξη ή ομάδα καθορίζει το status του ατόμου ως προς τον νόμο και, κατά συνέπεια, τα δικαιώματα που του παρέχονται από αυτόν. Μ' άλλα λόγια, η κοινωνική ένταξη και οι λειτουργίες που αυτή επιβάλλει προκαθορίζουν τον βαθμό και το είδος της ελευθερίας του ατόμου : τα δικαιώματα δεν είναι ατομικά, αλλά συλλογικά. 'Επίσης, η κοινωνικονομική θέση του ατόμου, το χαρακτηρίζει και ήθικά. Το νομικό δηλαδή status προκαθορίζει στα μάτια τους κι αυτές ακόμα τις προσωπικές αρετές και έλαττώματα. "Έτσι, ένα δικαστικό προνόμιο έρχεται, για παράδειγμα, να

20. F. Graus, "Social utopies in the Middle Ages", *Past and Present* 38 (1967) 3 - 19.

21. D. Delumeau, *Le péché et la peur : la culpabilisation en occident XIIIe - XVIIIe siècles*, Παρίσι 1983.

22. P. Rousset, "La croyance et la justice immanente à l'époque féodale", *Le Moyen Age*, 4ème série, No 3 (1948) 225 - 248.

ἐπιβεβαιώσει τὶς προσωπικὲς ἀρετὲς τοῦ εὐγενῆ ποὺ κι αὐτὲς μὲ τὴ σειρὰ τους δὲν εἶναι παρὰ συνέπεια τῆς καταγωγῆς του. Ἀντίστοιχα, ἡ καλύτερη ἀπόδειξη πὼς κάποιος δὲν ἔχει κλέψει μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ ὅτι εἶναι πλούσιος. Ἡ δικαιοσύνη, λοιπόν, ἐμφανίζεται «στατική», συντηρητικὴ θὰ λέγαμε. Αὐτὸς εἶναι καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ ἡ κριτικὴ τῶν συγχρόνων δὲν στρέφεται πρὸς τὴν οὐσία της, ἀλλὰ πρὸς τὸ προσωπικὸ ποὺ ἐπανδρώνει τὸ μηχανισμό της.²³ Ἡ ἔννοια τῆς ἰσότητος δὲν ὑπαισέρχεται παρὰ γιὰ νὰ δηλώσει πὼς ἰσχυροὶ καὶ ἀδύνατοι ἔχουν τὸ ἴδιο δικαίωμα νὰ καταφεύγουν σ' αὐτή. Ἐν ἄρχικὰ στὸν πρῶμο Μεσαίωνα, ἡ ἰσότητα θεωροῦνταν «πηγή», «μητέρα» τῆς δικαιοσύνης, τὸν 13ο αἰώνα, καὶ διὰ μέσου τῶν θεωριῶν τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτη, ἀναπτύσσεται ἡ ἀριστοτελικὴ ἔννοια τῆς «ἐπιείκειας» καὶ καταλήγουμε τὸν 14ο αἰώνα ἡ δικαιοσύνη νὰ ταυτίζεται μὲ τὴν εὐσπλαχνία, δηλαδή μὲ μιὰ ἀρετὴ ἠθικὴ καὶ ἀτομικὴ.²⁴

Ἄλλὰ ἡ δικαιοσύνη εἶναι ἐπίσης ἓνα στοιχεῖο τῆς πολιτικῆς παιδείας : Οἱ θεωρητικοὶ τοῦ πολιτικοῦ δικαίου χρησιμοποιοῦν τὴν ἔννοια τῆς δικαιοσύνης γιὰ νὰ στηρίζουν τὴ νομιμότητα τοῦ πολιτεύματος : ὁ μεσαιωνικὸς μονάρχης ἔχει σὰν πρωταρχικὴ ἀποστολὴ τὴ διαφύλαξη τοῦ δικαίου, εἶναι ὁ ὑπέρτατος δικαστής.²⁵

Τὸ μεσαιωνικὸ δίκαιο λοιπόν, δὲν εἶναι ἓνα ἀπλὸ ποινικὸ σύστημα ἀλλὰ παρουσιάζεται σὰν ἓνα σύστημα ἐντολῶν μὲ θρησκευτικὸ, ἠθικὸ καὶ πολιτικὸ περιεχόμενο. Ἡ πολυπλοκότητα τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου στὸ Μεσαίωνα (ρωμαϊκὸ, ἐθιμικὸ ἢ ἐκκλησιαστικὸ) ἀλλὰ καὶ τῶν δικαστικῶν ἀρχῶν (δικαιοσύνη ποὺ ἀπονέμει ὁ βασιλιάς, ὁ ἄρχων ἢ ἡ ἐκκλησία) καθιστοῦν τὴ μελέτη τῶν δικαστικῶν ἀρχείων πολὺπλοκὴ ἀλλὰ καὶ προνομιοῦχα ὡς πρὸς τὶς ὕψεις ποὺ μπορεῖ νὰ φωτίσει. Τέλος, ἡ δικαστικὴ παρέμβαση διαδραματίζεται δημόσια : τιμωρίες καὶ ἐκτελέσεις συγκεντρώνουν τὰ πλήθη στὶς κεντρικὲς πλατεῖες καὶ οἱ πόρτες τῶν δικαστηρίων μένουν συνήθως ἀνοιχτὲς στὸν κόσμον ποὺ φτάνει γιὰ νὰ παρακολουθήσει τὴν παράσταση ποὺ δίνουν δικαστὲς καὶ δικηγόροι.

Μ' αὐτὲς τὶς πολὺ σύντομες παρατηρήσεις γιὰ τὶς μεσαιωνικὲς δυτικὲς κοινωνίες θέλησα νὰ τονίσω τὴ σημασία τῶν δικαστικῶν ἀρχείων γιὰ μιὰ μακρὰ ἱστορικὴ περίοδο ποὺ τὴ φανταζόμαστε συχνὰ ὁμοίομορφη, στατικὴ,

23. F. Autrand, *Le Parlement de Paris : naissance d'un grand corps d'état*, Παρίσι 1981, σ. 24 - 25.

24. G. Le Bras, Ch. Lefevre, J. Rambaud, *Histoire du droit et des institutions de l'église en occident, l'âge classique (1140 - 1378): sources et théorie du droit*, Παρίσι 1965, σ. 352 - 366.

25. J. Krynen, *Idéal du prince et pouvoir royal en France à la fin du Moyen Age*, Παρίσι 1981, σ. 184 - 190.

«σχοτεινή»). Ἡ πολυπλοκότητά της ἰσοπεδώνεται, εἴτε γιὰ νὰ ἀναδειχθοῦν τὰ φῶτα τῆς Ἀναγέννησης, εἴτε γιὰ νὰ ἐξιδανικευτεῖ μιὰ κοινωνία ὅπου ὑποτίθεται πὼς οἱ κοινωνικὲς σχέσεις εἶναι σταθερὲς—ὅπως πιστὸς εἶναι ὁ ἱππότης κι ὅπως προστάτης εἶναι ὁ φεουδαλικὸς ἄρχοντας—εἴτε τέλος γιὰ νὰ προβληθεῖ σ' αὐτὴν μιὰ εἰκόνα ποὺ θέλει νὰ παρουσιάζει τὶς ἀνθρώπινες σχέσεις ἄμεσες, τὰ πάθη ἀνεξέλεγκτα, τὴ βία ἀσυγκράτητη, τὴ δικαιοσύνη χωρὶς ἔλεος, τὶς συγκρούσεις διάφανες καὶ ἀνοιχτὲς ὅπως αὐτὴ τοῦ θεοῦ μὲ τὸ διάβολο. Ἔτσι γεννιέται ἓνας «μυθικὸς Μεσαίωνα» ἰδιαίτερα προκλητικὸς γιὰ ὅποιον ἀναζητεῖ τὸν βαθμὸ τῆς ἀλήθειας αὐτῶν τῶν ἐντυπώσεων καὶ τὰ δικαστικὰ ἀρχεῖα εἶναι ἐργαλεῖα προνομιακὰ γιὰ τὸν ἐρευνητὴ.

Ἡ ἱστορία τῆς βίας εἶναι ἱστορία τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων καὶ ἱστορία τῆς ἐπιβολῆς τῆς ἐξουσίας· ἀποδεκτὴ ἢ καταδικαστέα, νόμιμη ἢ παράνομη, ἡ βία καθορίζεται ἀπὸ τοὺς παράγοντες ποὺ συνιστοῦν τὴν κοινωνικὴ ὑποδομὴ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς παραστάσεις ἢ τὶς κοινωνικὲς νόρμες ποὺ δὲν εἶναι πάντα φανερὲς ἀλλὰ ἐπηρεάζουν τὶς ἀνθρώπινες συμπεριφορὲς καὶ σχέσεις.

ΡΙΚΑ ΜΠΕΝΒΕΝΙΣΤΕ